

Олександра Ніколова, Яна Кравченко
(*Oleksandra Nikolova, Yana Kravchenko*)

Запоріжжя, Запорізький національний університет

РІЗНОВИДИ І ХАРАКТЕР ТВОРЧОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МОТИВУ ОБМАНУ В КАЗКАХ С. ОСТАШЕВСЬКОГО (НА ТЛІ ФОЛЬКЛОРНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ)

Types and Nature of Deceptive Motif Creative Representation in S. Ostashevskyi's Fairy-tales (Based on the Folklore and Literary Tradition)

ABSTRACT: The article is devoted to the research of the motif of deception in the fairy-tales of the Polish and Ukrainian writer S. Ostashevskyi. The work offers arguments for the topicality of the research as well as for the choice of the analysis methodology. It also emphasizes the significance of studying the author's creative works with a view to revealing those connections between Ukrainian and Polish culture which indisputably prove their kinship. Four types of the deception motif have been distinguished based on the collections of fairy-tales *Half-a-Kopa Fairy-Tales for the Little World* and *Half-a-Hundred Fairy-Tales for Jolly People*. These types are as follows: "a creature with superpowers deceives people by appearing in front of them in an anthropomorphous, intentionally inferior, everyday image", "an infernal character takes people in without changing its image but promising material benefits and solutions to people's life problems in exchange for their own souls or their children's souls", "a person (usually, a woman) deceives/tries to deceive an infernal character or some supreme forces in general", and "a person deludes another person". The comparison of this material with the corresponding folklore and literary heritage has defined the specificity of using and transforming the deception motif by S. Ostashevskyi: dependence on the expression of the religious idea, comical play such as appears in the 19th-century burlesque and travesty art, and reflection on the harmonious combination of Ukrainian and Polish folklore traditions.

KEYWORDS: motif, plot, tradition, creative representation, cultural connections

Компаративні студії, спрямовані на вивчення польсько-українських контактно-генетичних зв'язків, типологічних сходжень на рівні фольклору та літератури, набувають особливої актуальності в світлі сучасних тенденцій: потужних процесів глобалізації, з одного боку, та зумовленого ними прагнення до національної самоідентифікації – з іншого. У цьому аспекті важливим є дослідження творчості маловідомих письменників, які сприяли формуванню відповідних міжнаціональних культурних взаємин. До їхнього кола належить й Спиридон Осташевський (Spirydion Ostoja-Ostaszewski), 1797-1875, польський і український

письменник шляхетського роду з Поділля¹. Хоча Сергій Єфремов і зараховував Осташевського до «другорядних письменників»², значення його доробку в жодному разі не можна недооцінювати принаймні з трьох причин.

По-перше, творчість Спиридона Осташевського переконливо демонструє близькість, спорідненість між польською та українською культурами. Адже поляк за походженням не просто писав українською мовою, але й, за словами Василя Щурата,

належав до тих давніших Поляків, що то вже перед першим повстанем старалися позискати для себе Українців (Русинів) і тому браталися з ними, переїмали їх мову і придивлялися їх життю, словом самі трібували між Українцями жити як Українці. Все Осташевському здавалося, що Польща і Україна, як творили колись разом одну польську державу, так і разом повинні все о відзискане тої утраченої польської держави старатися³.

По-друге, всебічний розгляд тих культурних процесів, що відбувалися на Поділлі в XIX ст. та визначали подальші тенденції становлення української культури взагалі потребує розвідок, присвячених діяльності всіх (!) представників польської інтелігенції, які зробили свій внесок у становлення української ідентичності. Маловідомі широкому загалу постаті поправу заслуговують на увагу вчених. Адже дослідники визнають, що «на Поділлі першими, хто почав говорити про українську ідентичність та самобутність, стали письменники, публіцисти та дослідники історії, які представляли українсько-польську шляхту»⁴. Серед них – і Спиридон Осташевський, який, окрім іншого, посприяв зібранню, збереженню та популяризації здобутків українського фольклору, оскільки в основі його казок лежали сюжети народної творчості⁵. Сам письменник зазначав: «Казки тії не видумка моя, але збирав-см, що казали старі люде, і що цікавого або дивного за моїх літ сталось»⁶.

По-третє, надбання сучасної науки (поява нових методологічних концепцій та інтерпретаційних стратегій) дозволяє по-іншому поглянути на твори митців минулого, запропонувавши таку інтерпретацію, що дозволяє поставити під сумнів усталені уявлення, зруйнувати певні кліше, пов'язані, зокрема, й із запереч-

¹ Спиридон Осташевський був учасником польських повстань 1830-1831 років та 1863 року, засуджений російським урядом.

² С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, с. 238.

³ В. Щурат, *Спиридон Осташевський і його писання*, [у:] С. Осташевський, *Півкони казок для веселого міра*, Львів 1910, с. 5.

⁴ Див. про це.: В. Поліщ, *Історичні та етнографічні дослідження Поділля першої половини XIX ст.*, «Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія» 2015, вип. 20, с. 80.

⁵ В. Щурат, *Спиридон Осташевський...*, с. 11.

⁶ С. Осташевський, *До вас, міряне!* [у:] С. Осташевський, *Півкони казок для веселого міра*, Львів 1910, с. 1.

ченням / заниженням цінності доробку авторів «другого плану». У такому аспекті дослідження казок Осташевського також є досить перспективним.

Спиридон Осташевський є, зокрема, автором збірок казок *Piw kopy kazok dla weseloho mira* (*Пів копи казок для веселого міра*, 1850 р.) та *Пиу сотни казокъ для весельхъ людей* (*Пів сотні казок для веселих людей*, 1869 р.)⁷. Критики та дослідники часто не дуже високо оцінювали твори Осташевського, відмовляючи йому у великому таланті, майстерному володінні українською мовою. Так, наприклад, Іван Франко, писав, що Осташевський «поетом рішуче не був. Хоч Україну він називав своєю матір'ю, українську мову знав лише сяк-так – її повсякденну сферу, потрібну для звичайної розмови з селянами-кріпаками»⁸. Системне висвітлення питання про оцінку казок Спиридона Осташевського Іваном Франком та його наступниками представлено у праці Олени Пацеєвської⁹.

Сам митець, змушений вже за життя захищати свої казки, зазначав: «Є на світі народ сперечливий, що називають їх критики; вони, чорт би їх матір, що їм попаде ся в руки, то гудять, хоть чого і не тямлять... На мої прості казки проста мова вистарчить... І наш український народ мене зрозуміє...»¹⁰. Переконливим аргументом популярності власної творчості серед народу вважав він також неабиякий попит на *Пів копи казок для веселого міра*, що спонукав до видання другої – більшої – збірки¹¹.

На нашу думку, предметом окремих студій цілком заслуговує стати мотив обману в збірках *Пів копи казок для веселого міра* та *Пів сотні казок для веселих людей* – всі форми творчої репрезентації невідповідностей істинного та удаваного, розглянуті з урахуванням особливостей їхнього народного бачення та авторської трансформації. Адже мотив обману стає однією з тих ланок, що утворюють цикли обох збірок: переважна більшість сюжетів побудовано якраз на ньому. Атмосфера гри панує в фантастичному світі письменника: видиме суперечить дійсному, удавання є звичним способом буття, вибір між правдою і неправдою визначає цінність особистості, стає запорукою її порятунку або призводить до загибелі. Пошук у цьому напрямку ми плануємо здійснити, зокрема, також з орієнтацією на монографію *Псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – першої половини XIX ст. (у контексті європейської традиції)*¹², присвячену типологічній систематизації персонажів,

⁷ Перша збірка була надрукована латинкою, а у 1910 р. перевидана Василем Щуратом та доповнена його вступною статтею *Спіридон Осташевський і його писаня*.

⁸ І. Франко, *С.О. Осташевський, Сто байок*, [у:] <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1888/SOOstashevskiyStoBajok.html> (15.06.2020).

⁹ О. Пацеєвська, *Казки Спиридона Осташевського в оцінці І. Франка та його наступників*, «Літературознавчі студії: збірник наукових праць» 2002, вип. 2, с. 240-246.

¹⁰ С. Осташевський, *До вас...*, с. 1.

¹¹ С. Осташевський, *Пів сотни казок для веселих людей*, [у:] http://shron1.chtyvo.org.ua/Ostashevskiy_Spyrydon_Ostioia/Pyv_sotny_kazok_dlia_veselkh_liudei.pdf (28.04.2020).

¹² О. Ніколова, *Псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – першої половини XIX ст. (у контексті європейської традиції)*, Запоріжжя 2017.

головною визначальною ознакою яких є «несправжність, створена внаслідок неприродного порушення відповідності між їхньою сутністю та її формальною презентацією/рецепцією, що починають співвідноситися з протилежними категоріями. Такі персонажі тимчасово набувають чужої подоби, видають себе за інших, неадекватно сприймаються (внаслідок метаморфоз, травестій, вербально-позиційних удавань, ситуативних неузгодженостей)»¹³. Персонажі, які вдають з себе інших, приховуючи свою справжню природу, діють у багатьох казках польсько-українського письменника.

Осмислення мотиву обману в світлі тієї чи іншої системи ціннісних координат, творче обігрування для реалізації певних ідей, створення необхідного емоційного забарвлення (комічного, драматичного тощо) демонструють специфіку світосприйняття та провідних мистецьких тенденцій, притаманних конкретному культурно-історичному континууму. Саме тому такі розвідки сприяють кращому розумінню своєрідності досліджуваного об'єкту (минулого), з одного боку, та відкривають горизонти для інтерпретацій (на ґрунті порівняльних студій) певних феноменів сучасності, з іншого.

Казки Спиридона Осташевського слід розглядати на тлі наявних фольклорно-літературних надбань. По-перше, в аспекті прямих «запозичень», адже ще Василь Щурат вбачав у них відображення «духовного життя нашого простого народа» та зв'язки із творами «Гулака-Артемовського, Квітки, Стороженка»¹⁴. А по-друге, доречним є аналіз типологічних паралелей, які засвідчують подібність загальнолюдських уявлень, що виражаються у зверненні до подібних художніх засобів та демонструють характер їхньої національної трансформації. З урахуванням зазначеного вище, розв'язання питання диференціації фабульних варіантів мотиву обману в казках Осташевського потребує звернення до існуючих класифікацій такого матеріалу у фольклорі та літературі.

Проте тут відразу ж зіштовхуємося з проблемами вибору одного конкретного орієнтиру, основного критерію відповідної систематизації та відсутністю такого «готового інструментарію», який би повною мірою відповідав предмету нашого аналізу. Так, наприклад, відомі класифікації мотивів / сюжетів фольклорних казок¹⁵ включають нарративні схеми з обманом у різні тематичні групи, при цьому деякі його форми не ідентифікуються як такі взагалі (наприклад, коли боги або чарівники вводять людей в оману, приховуючи свою справжню сутність за пересічною зовнішністю). Щодо літератури, то питання про чіткий розподіл

¹³ О. Ніколова, *Псевдоморфні персонажі...*, с. 5.

¹⁴ В. Щурат, *Спиридон Осташевський...*, с. 9. Про зв'язки Осташевського із традиціями української літератури пише також Володимир Гнатюк, див.: В. Гнатюк. *Спиридон Осташевський у світлі українського бурлеску*, [у:] <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10514> (13.07.2021).

¹⁵ Див.: А. Aarne, S. Thompson, *The types of the folktale: a classification and bibliography*, Helsinki 1961; *Сравнительный указатель сюжетов: восточнославянская сказка*, сост. Л.Г. Барга, И.П. Березовский, К.П. Кабашников, Н.В. Новиков, Ленинград 1979.

різновидів варіативної конкретизації мотиву обману (як інваріантної одиниці оповіді) в авторських творах взагалі залишається відкритим¹⁶.

Розмежовуючи варіанти мотиву обману в казках Осташевського, ми будемо звертати увагу на: 1) персонажів, які є ініціаторами обману; 2) персонажів, яких вводять в оману; 3) спосіб обману; 4) мету та результат обману. При цьому спробуємо висвітлювати відповідний матеріал у контексті фольклорних та літературних традицій, акцентуючи не лише риси подібності, але й специфічні ознаки творчої репрезентації. **Ми пропонуємо власну класифікацію мотивів обману та власні визначення для кожної з виділених груп** (наші визначення відповідної групи подаємо в лапках).

З урахуванням зазначеного вище, **перший різновид обману, який трапляється в багатьох казках письменника, вважаємо доцільним схарактеризувати так:** «істота з надможливостями (Бог, чарівник/ця, інфернальний персонаж), вводить людей в оману, з'являючись перед ними в антропоморфному, навмисне зниженому, буденному образі»¹⁷. Отже, ініціатор обману тут – надприродне створіння; в оману вводиться людина; способом обману стає метаморфоза (олюднення); мета – випробування моральних якостей особистості; результат – винагородження гідних та покарання негідних.

У випадку, коли до таких удавань вдаються боги або чарівники, йдеться про так званій «позитивний обман»¹⁸. За класифікацією Аарне та Томсона ці оповідні формули належать до групи 750-779 («God Repays and Punishes»)¹⁹. За порівняльним покажчиком сюжетів східнослов'янських (зокрема українських) казок – також до групи 750-779 («Бог награждает и наказывает»)²⁰. Зокрема це сюжети типу 750В («Чудесный странник») та 751А*=АА *751 («Бог в гостях»): «Бог в гостях: приходит в виде нищего (калики); бедняк отдает ему последнее и вознаграждается; богач, полагавший, что бог придет из церкви, не признает его в старичке-нищем, обходится с ним грубо, за что и наказывается»²¹. Відповідні типи персонажів були свого часу визначені нами як псевдоморфні та віднесені до групи 7А («антропоморфні вищі створіння інкогніто»)²². Спираючись на праці знаних дослідників (Якоба Грімма, Ольги Фрейденберг, Єлезара Мелетинського та ін.), ми також запропонували розгляд питання специфіки функціонування

¹⁶ Представлена Борисом Єгоровим класифікація обманів скоріше висвітлює способи «гри» автора з читачем за допомогою різних «мистецьких технік», аніж є дослідженням власне оповідних «формул». Див.: Б. Єгоров, *Обман в русской культуре*, Санкт-Петербург 2012.

¹⁷ Запропоновані нами визначення беремо в лапки згідно з пунктуаційними нормами, оскільки це пропозиція власної класифікації.

¹⁸ Борис Єгоров зазначає, що не всі обмани є морально негативними. Див.: Б. Єгоров, *Обман в русской...*, с. 62.

¹⁹ A. Aarne, S. Thompson, *The types...*, p. 254.

²⁰ *Сравнительный указатель...*, с. 185.

²¹ *Сравнительный указатель...*, с. 187.

²² О. Ніколова, *Псевдоморфізм персонажі...*, с. 85.

таких персонажів у міфо-релігійній, фольклорній та похідних від них літературній традиціях різних народів²³.

У казках Спиридона Осташевського (*Зміїв вал*, *Жовмір*, *Мартин Знахор*, *Смерть на груші*, *Дурень*) часто повторюється ситуація зустрічі людини з «дідом-жебракком», який насправді виявляється істотою з надможливостями. За допомогою такого обману перевіряються моральні якості персонажа: це своєрідне випробування на гостинність, доброту, щедрість. Так, наприклад, у казці *Зміїв вал* знаходимо: «Що прийшов до него жебручий дід./ Улас посадив його за стіл./ І просив на обід./ Їв з ним разом і пив./ Звідки був дід, ніхто не знав./ і Улас його не питав./ Потому всякі басні об нім ходили./ Їдні говорили./ Що якийсь сьвятий за діда вдав ся./ Тай по міру шляв ся./ Другі казали, що сей чоловік/ Був чарівник./ А їдна сусіда/ Поганого жиця./ Справедлива чарівниця/ Казала, що се чорт прокинув ся в діда/ Бог з ним! Хто він був, Улас не питав./ Їсти і пити до ситу дав...»²⁴. Не знаючи, хто перед ним насправді, герой допомагає «бідоласі», за що й отримує потім від нього чудесну винагороду.

Очевидно, що репрезентації таких сюжетів Осташевський здійснює, орієнтуючись безпосередньо на фольклорні джерела та їх записи. Наприклад, щодо *Жовміра*, то сам письменник зазначав: «Казку сю написав по ляцьки Францішок Ковальський»²⁵, а щодо *Мартина Знахора* – «Александр Гроза в книжці се написав»²⁶. Сюжет *Смерті на груші* за класифікатором сюжетів східнослов'янських казок точно відповідає типу «330А. Солдат (кузнец) и черт (Смерть): св. Петр (бог, старик) исполняет желание солдата; Смерть не может сойти со скамьи, с яблони (ср.: – 756Н*)...»²⁷ тощо. Цей матеріал зазнає певної трансформації: Осташевський не просто переповідає його, а використовує задля вираження моральних, релігійних ідей: казка наповнюється відчутним дидактизмом, не притаманним першоджерелам. Навмисне акцентовані письменником моральні сентенції не дають підстав для сумнівів щодо розуміння зображуваної ситуації: слід бути добрим, гостинним, шанувати старість, допомагати вбогим. Це доказ істинної віри, за яку – на цьому наполягає оповідач, носій релігійної свідомості, – обов'язково буде винагорода від Бога. Така думка прямо виражена у казці *Могила Сорока*: «Хто шанує старця, Бога пошанував»²⁸. Також вона репрезентована в інших казках. «Тут перед ним жебрак став./ Що першого рубля взяв./ Каже: «Хто бідному дає./ Коли сам так мало має./ Бог такому допоможе» (*Жовмір*)²⁹. «Будь – каже – доброї думки, хоть тяжко здає ся./ Добрим людям, конечно, біда промине ся./ Будуть діти, добиток, Бог тобі допоможе» (*Мартин Знахор*)³⁰.

²³ Там же, с. 85-88.

²⁴ С. Осташевський, *Півкони казок для веселого міра*, Львів 1910, с. 5.

²⁵ Там же, с. 58. Відома також польська казка *Старий солдат та святий Петро*.

²⁶ Там же, с. 65.

²⁷ *Сравнительный указатель...*, с. 122.

²⁸ С. Осташевський, *Півкони казок...*, с. 9.

²⁹ Там же, с. 59.

³⁰ Там же, с. 66.

Трапляються в збірках Осташевського й інші варіанти такої оманної метаморфози: коли чарівниці прикидаються циганками (*Дві чарівниці*), чорти приховують свою демонічну сутність за антропоморфною подобою, щоб губити душі людей (*Дві чарівниці*, *Чорт сватом*, *Чортиці*).

Ситуації, коли демонічні істоти удають з себе людей, є типовими для світового фольклору та літератур різних країн³¹. Проте для того, аби дурити християн, бісам не завжди потрібно ховати від них свою сутність. У казках Осташевського представлений і **другий різновид обману, який ми пропонуємо визначити так:** «інфернальний персонаж обдурює людину, обіцяючи матеріальні блага, вирішення життєвих проблем в обмін на її власну душу або душу її дитини». Отже, організатор обману тут – демонічне створіння; в оману вводиться людина; спосіб обману – вербальний (вмовляння, звабліві обіцянки); мета – випробування та спокуса особистості; результат – порятунок гідних та загибель негідних (останні гублять свою безсмертну душу, якою заволодіває біс).

Цей мотив є традиційним для фольклору і літератури. У системі Аарне-Томсона побудовані на ньому оповідні схеми виділені, зокрема, під номерами 756В («The Devil's Contract»)³², 810-814 («The Man Promised to the Devil»)³³, а у класифікаторі східнослов'янських казок показовими в цьому плані є сюжети 811 («Запроданий черту становиться священником»), 811* («Отдай, чего дома не оставил»: человек, не подозревая, уступает черту своего новорожденного ребенка»)³⁴.

У збірках Спиридона Осташевського репрезентовані, переважно, фольклорні сюжетні схеми типу 756В та 811 (*Теца*, *Матей*, *Кварта горілки* тощо). Письменник обіграє їх у традиційній для себе манері, яка зближує його з українським автором – Григорієм Квіткою-Основ'яненком³⁵. Письменник перетворює добре відомі фольклорні сюжети, засновані на вище схарактеризованому мотиві обману, в наочну демонстрацію релігійних ідей про силу людського духу, спасіння через покаяння, показує, наскільки важливо зберігати віру у Бога: той, хто відпадає від Бога, стає жертвою диявольського обману, а праведник завжди торжествує над темними силами. Так, наприклад, у казці *Матей* батько новонародженого Матея погоджується запродати чортові душу власної дитини, про яку ще не знає: він робить це не просто в силу власної довірливості та нерозсудливості, а тому, що полишив надію на Бога («тяжко наскучила вже тая дорога,/ Чумакови, що перше молив ся до Бога,/ Вже не стало терпеня; зветь чорта тепер»³⁶). У казці *Теца* Роман запродає дитину дияволу також саме тоді, коли перестає сподіватися на Божу підтримку (до цього моменту біс над ним влади не має).

³¹ Див. про це: О. Ніколова, *Псевдоморфні персонажі...*, с. 91.

³² А. Аарне, S. Thompson, *The types...*, p. 260.

³³ Там же, p. 274.

³⁴ *Сравнительный указатель...*, с. 204-205.

³⁵ Див. про це: В. Шурат, *Спиридон Осташевський...*, с. 9.

³⁶ С. Осташевський, *Півкоти казок...*, с. 26.

У казці *Кварта горілки* чорт обманом підмовляє праведного чоловіка випити горілки і в такий спосіб підштовхує до страшних гріхів (вбивство батька та підпал церкви). Схожий сюжет у *Порівняльному покажчику сюжетів...* виділено під номером 839: «Один грех влечет за собой другие: человек, предупрежденный об этом богом (искушенный чертом), совершает сначала один грех – выпивает вина, а за ним другой – съедает в пост скоромное или совершает блуд, и третий – убивает человека»³⁷. Осташевський же додає від себе у казці *Кварта горілки* моральний висновок – застереження від пияцтва: «Якъ хочеш душу спасти и буты не вынны./ Якъ видь чорта видь кварты синку утикай»³⁸. Цікаво, що саме у польській фольклорній традиції чорту приписується такий злочин як винахід алкогольного напою – самогону (казка *Як чорт горілку вигадав*)³⁹. І в казках С. Осташевського неодноразово повторюється думка щодо згубної дії цього зілля, застереження від пияцтва, звучить нещадна критика тих, хто потурає гріху (утримує шинки). «Тверезвий чоловік, хоть біда насяде./ Коли ще працювитий, таки не пропаде» (казка *Пияниця*)⁴⁰.

Третій різновид мотиву обману в казках Осташевського ми визначасмо як «людина (часто – жінка) обманує / намагається обдурити інфернального персонажа або якісь вищі сили взагалі». Отже, ініціатором обману стає людина (у непоодиноких випадках саме «баба»); жертвою – надприродне створіння; обман здійснюється завдяки кмітливості, праведності, використанню священних/чарівних предметів; мета – затвердження віри в людські можливості, подолання страху перед потойбічним через його осміяння; результат – уславлення людського розуму та комічна «дискримінація» ідеї всемогутності непідвладних, здавалося б особистості, сил.

У межах цієї групи вважаємо доцільним диференціювати три варіативні підгрупи. Перша об'єднує фольклорні сюжети, які демонструють споконвічне прагнення людини **перемогти смерть та хвороби**⁴¹. Показовими у цьому аспекті є також народні казки типу 332 (коли бідняк / солдат обманує смерть за допомогою ліжка, що обертається)⁴². Генетичний зв'язок між ними та казкою Осташевського *Мартин Знахор* очевидний. «Ось Мартин вже не рад, се не до сподобу;/ Як би смерті уйти, шукає способу./ Призвав всяких майстрів, тай каже робити./ Таке ліжко для себе, щоб міг ся вертїти./ Іно йому в ногах стане коли смерть,/ Ого! вже на сю сторону головою верть» (*Мартин Знахор*)⁴³. Проте, на відміну від казкової традиції, герою Осташевського його афера не вдається (по-

³⁷ *Сравнительный указатель...*, с. 213.

³⁸ С. Осташевський, *Пив сотни...*, с. 103.

³⁹ *Польские народные сказки*, [в:] <http://testlib.meta.ua/book/4533/read/> (28.06.2021).

⁴⁰ С. Осташевський, *Півкони казок...*, с. 96.

⁴¹ Див. про це розділ *Обман, мотив обмана* у збірнику *Славянская мифология*, [у:] <http://bibliotekar.ru/2-9-3-slavyanskaya-mifologiya/180.htm> (28.04.2020).

⁴² *Сравнительный указатель...*, с. 123.

⁴³ С. Осташевський, *Півкони казок...*, с. 69.

мирати однаково треба), що вказує на генетичну близькість цього твору зі згаданою вище биличкою. Натомість, в іншій казці (*Смерть на груші*), що репрезентує казкову оповідну схему типу ЗЗОА («Солдат (кузнец) и черт (Смерть)»)⁴⁴, людина виявляється хитрішою за смерть:

Наш Андрій немало жив, / Прийшла смерть його вівзати; / Умирати страх не хтів.
 / Як би тут ся вибрехати? / «Заким возьмеш мою душу, / – Каже він до смерті
 в скок – / Вилізь от на тую грушу/ І зірви мені грушок». / – Смерть послуги йому
 таки/ Відказати не хотіла; / Іно влізла меж гиляки,/ Її Тут тримає якась сила. / Така
 дивна сталась річ: / Хоче злізти, ані руш!⁴⁵.

У казці С. Осташевського *Три трясті* мельник також вдало обманує хвороби, полонивши їх у гаманці – репрезентація фольклорного сюжету 735A**** «Три лихорадки»⁴⁶.

Друга підгрупа – казки про **обдуреного чорта** (фольклорні типи 1000-1199)⁴⁷. Цілий розділ, присвячений мотиву обману чорта людиною в художній творчості, є у праці Олександра Махова⁴⁸. Яніна Мацюсович звертає увагу на поширення цих сюжетів саме у польському епосі (такі казки утворювали окремі збірки), а також акцентує комічний характер репрезентації образу чорта⁴⁹.

Насамперед, тут доцільно звернути увагу на казки Осташевського *Кремянецький замок* та *Жовмір*. Письменник обіграє фольклорний сюжет типу 518 («Обманутые черти (лешие): дерутся из-за диковинок – шапки-невидимки, ковра-самолета, скатерти-самобранки, которые не могут поделить между собой; герой завладевает диковинками и благодаря им выполняет трудные задачи»)⁵⁰.

Особливо перепадає чортам, які намагаються зашкодити праведникам, церкві, згубити невинні душі (казка *Староста і ключник*). Автор показує, що Бог завжди захистить своїх людей, а добро переможе зло. Обмануті, довірливі, навіть наївні та дурнуваті чорти стають об'єктом осміяння, що цілком відповідає також законам бурлескно-трагедійної літератури. Образ обманутого чорта, який стає жертвою кмітливого крутія, з фольклору переходить у літературні твори, що дає підстави для проведення численних типологічних паралелей між ними та казками Осташевського. Так, наприклад, у казці *Пані Твардовська* маємо не типологічні сходження, а прямий зв'язок: автор, обіграючи відомий сюжет, вка-

⁴⁴ *Сравнительный указатель...*, с. 122.

⁴⁵ С. Осташевський, *Півкони казок...*, с. 83.

⁴⁶ *Сравнительный указатель...*, с. 183.

⁴⁷ Там же, с. 254.

⁴⁸ А. Махов, *Дьявол обманывает человека – человек обманывает дьявола*, [в:] <http://ec-dejavu.ru/f-2/Fraud-devil.html> (28.04.2020).

⁴⁹ Я. Мацюсович, *Предисловие*, [в:] А. Щербакowa (сост.), *Польские народные сказки*, [в:] <http://testlib.meta.ua/book/4533/read/> (28.04.2020).

⁵⁰ *Сравнительный указатель...*, с. 148.

зав на першоджерело, до якого звертався – «казку написано по лядьки, а перевів Гулак Артемівський»⁵¹. При цьому С. Осташевський завершив свою історію гумористичним коментарем-сентенцією, спрямованим не так проти «ворога людського», як проти жіноцтва (єдине бажання, яке не може виконати чорт, аби отримати душу Твардовського – зійтися з його дружиною). «Хотів з чортом вас посватать,/ Та чорт налякав ся./ Мабуть всі чорти бурлаки./ Тай ще розум мають,/ Знають, де зимують раки./ Від жінок втікають»⁵². Взагалі такі собі «ін-вективи» проти жіночої статі, хитрішої за бісів, оповідач С. Осташевського дозволяє собі неодноразово. «Тут же чорту сила слаба,/ Сам Нічого не докаже,/ Тай до себе так сам каже:/ ‘Чорт не зможе, зможе баба’» (*Пані Твардовська*)⁵³. «Жид і чорт – то два перві між собою брати,/ Звикли, як Що не зможуть, бабу в поміч звати» (*Пані Твардовська*)⁵⁴.

Третя підгрупа – казки про **нечисту силу, що стає жертвою саме жіночих хитрощів**. Проте «баба» може обманути не завжди, а тоді лише, коли переслідує шляхетну мету (допомогти іншому, врятувати його від зла) або тоді, коли використовує для цього священні речі (опосередковано «заручається божественною підтримкою»). Мотря-чарівниця рятує від чорта свою небогу, закриваючи біса у могилі (*Могила Сорока*), Микитиха обманює чорта за допомогою освяченого в церкві віничка (*Чорт і Микитиха*), Гандзя зупиняє упиря хрестиком (*Два уперы*), теща імітує крик півня, аби прогнати чортів і допомогти невинному (*Теща*).

Четвертий різновид обману, який ми виділяємо в казках Осташевського, пропонуємо охарактеризувати як «людина вводить в оману іншу людину»: ініціатор та жертва – люди, використовуються різноманітні хитрощі (нездійсненні обіцянки, підміни, удавання, розіграші, брехливі звинувачення та виправдання тощо), мета – нечесним шляхом отримати вигоду або допомогти іншому (в першому випадку шахрай, злочинець викривається та карається, в другому – результат сприяє встановленню справедливості та перемогу добра над злом). Таким способом імпліцитно затверджується думка про те, що не всякий обман є негативним, інколи хитрощі можуть бути корисними. Але лише тоді, коли мета крутія – шляхетна.

Так, наприклад, наймичка вдало рятує від злих чар Сафона, якого орендар хоче зробити п'яницею, віддаючи ворожці замість волосся чоловіка шерсть рудої корови (*Орендар*). Сава обманом підмовляє дівчат до сварки і в такий спосіб виганяє упиря з палацу, адже нечиста сила не може зносити жіночих криків (*Замок на Синюхою*). Іван за допомогою обману викриває корисливу дружину (*Іван*): Осташевський використовує тут відомий фольклорний мотив «911* = К 910В с паном не водись, с женой не бранись (жене правды не говори)»⁵⁵.

⁵¹ С. Осташевський, *Півкоти казок...*, с. 108.

⁵² Там же, с. 112.

⁵³ Там же, с. 14.

⁵⁴ Там же, с. 17.

⁵⁵ *Сравнительный указатель...*, с. 229.

Невпізнаний, в подобі діда, хитрий крутій потрапляє до будинку старости і карає його (*Пан староста Каньовський*). «Безпечно дід в покої приходить вже з ганку, / А се не дід був, але Ляшок на буланку. / Як прийшов, так дідівську скинув одєжину, / Тай від-разу старосту схватив за чуприну. / Добувши нагая, далі його бити, / А все переказував, щоб перестав пити»⁵⁶.

У казці *Пияниця* пан, бажаючи назавжди відучити селянина пити, розігрує цілу виставу, імітуючи потрапляння грішника до пекла (ролі «чортів» грають слуги).

Призвав зараз людей тай взяли в штирох / І занесли Кінрада в мурований льох./ Роздягли до сорочки, а Конрад все спить. / Тут смола коло него докола горить. / Крутять ся по тім льоху чортиська праворні,/ Роги у них на лобах, самі цілком чорні, / Той кривий, той горбатий, той знов ходить простий, / А у всіх на пів сажня стирчать в гору хвости. / Розбудив ся Кінрад і очи протер, / Бачить, що се не шутк»⁵⁷.

Переляканий на смерть Кінрад зарікається навіть нюхати горілку. Сюжетна ситуація, коли людина удає з себе потойбічну істоту є традиційною для фольклору та літератури різних національних культур⁵⁸, що дає підстави для включення казки Осташевського у відповідний контекст. Окрім того, сюжет із обманом *Пияниці* має подібності із творами, що репрезентують різні варіації «мандрівного мотиву» «живого мерця» (коли людину обманом переконують в тому, що вона вже померла): комічними жанрами європейської ренесансної літератури (шванками, новелами, фацеціями), відповідною історією з *Письмовника* Миколи Курганова, казкою *П'яниця та його жінка* Павла Білецького-Носенка⁵⁹.

Натомість, ті обманщики, які готові йти на злочин, або отримати особисту вигоду, завжди викриваються, а всі їхні задуми закінчуються провалом. Так, наприклад, в казці *Дяк і дячиха* в оригінальній формі репрезентовано сюжет «676 Два брата и сорок разбойников («Али-Баба»)»⁶⁰: дяк і дячиха обманом намагаються заволодіти чарівним скарбом, обмовляють чесну людину, але їх настає Божа кара, бо те, що легко дається праведнику, несе зло грішнику. Завершує оповідач казку традиційно – релігійно-дидактичною проповіддю. «Будь хоть якій соби Вельможа/ Чы Пань чы Графь, Священныкъ, Дяк;/ Скоро чуже для тебе въ смакъ/ Досягне тебе вся кара Божа»⁶¹. Отже, за обман мають відповідати перед Богом усі, незалежно від соціального стану. В казці *Озеро* можна розгледіти «вічний» сюжет про Каїна та Авеля, трансформований та онаціональнений: брата-убивцю, який прикриває свій злочин брехнею (роз-

⁵⁶ С. Осташевський, *Півкоти казок...*, с. 92.

⁵⁷ Там же, с. 98.

⁵⁸ Див. про це докладно: О. Ніколова, *Псевдоморфні персонажі...*, с. 90-92.

⁵⁹ Див. про це докладно: О. Ніколова, *Псевдоморфні персонажі...*, с. 245-246.

⁶⁰ *Сравнительный указатель...*, с. 174.

⁶¹ С. Осташевський, *Пив сотни...*, с. 48.

повідуючи, що брат нікуди не пропав, а просто став ченцем у Києві), карають, навпаки, темні сили – примара покійного. Казка наочно показує, що правда завжди відкриється, а злодій потрапить до пекла. На особливу увагу заслуговує казка *Добродзіка*, у якій репрезентовано традиційний фольклорний сюжет «1837*** Чудотворная икона»⁶². Шахраї заради збагачення імітують у церкві чудо: ікона Божої Матері нібито починає дивитися на людей живими очима (насправді ж, у дірки, вирізані на зображенні Богородиці, дивиться сама добродзіка). Покарання за таке знування над святинею від Бога – скоре та неминуче.

Таким чином, Спиридон Остащевський – польсько-український письменник, у казках якого мотив обману відіграє дуже важливу роль. У збірках *Пів копи казок для веселого міра* та *Пів сотні казок для веселих людей* ми виділили, визначили та схарактеризували такі різновиди мотиву обману.

1. «Істота з надможливостями (Бог, чарівник/ця, інфернальний персонаж), уводить людей в оману, з'являючись перед ними в антропоморфному, навмисне зниженому, буденному образі»: *Змій в вал, Жовмір, Мартин Знахор, Смерть на груші, Дурень, Дві чарівниці, Чорт сватом, Чортиці*.
2. «Інфернальний персонаж обдурює людину, не змінюючи своєї подоби, але обіцяючи матеріальні блага, вирішення життєвих проблем взамін на її власну душу або душу її дитини»: *Теца, Матей, Кварта горілки*.
3. «Людина (часто – жінка) обдурює/намагається обдурити інфернального персонажа або якісь вищі сили взагалі»: «людина прагне обманути смерть, хвороби» (*Мартин Знахор, Смерть на груші, Три трясті*), «чоловік обманує чорта» (*Кремянецький замок, Жовмір, Староста і ключник, Пані Твардовська*), «жінка обманує чорта» (*Могила Сорока, Чорт і Микитиха, Теца*).
4. «Людина вводить в оману іншу людину»: *Орендар, Замок на Синюхою, Іван, Пан староста Каньовський, Пияниця, Дяк і дячиха, Озеро, Добродзіка*.

Аналіз цього мотиву на тлі фольклорно-літературних традицій (в аспекті прямих запозичень та типологічних паралелей) дозволяє визначити специфіку його творчої репрезентації письменником.

По-перше, розглянуті нами варіанти мотиву обману сприяють затвердженню морально-релігійних ідей: вони подібні за функцією до «прикладів», на кшталт тих, що використовуються у церковних проповідях задля наочної демонстрації необхідності дотримання заповідей, протистояння гріху. Оповідні кліше з обманами та удаваннями мають показати, що правда, доброта, щедрість, гостинність, стриманість, тверезість, віра у Бога завжди будуть винагороджені та вбережуть людину від Зла. Оповідач Остащевського часто й прямо висловлює ці думки у фіналі кожної історії: такий релігійний дидактизм не характерний для фольклорних першоджерел, водночас, він дозволяє скласти уявлення про погляди тогочасної польської інтелігенції, представником якої є автор.

По-друге, мотиви обману використовуються задля створення комічного ефекту та обіграються в дусі бурлескно-травестійної літератури XIX ст., до традицій

⁶² *Сравнительный указатель...*, с. 368.

якої був близьким письменник. Особливо показовим у цьому плані є мотив «людина обманює чорта», коли інфернальний персонаж стає об'єктом осміяння.

По-третє, творча репрезентація мотиву обману Осташевським дозволяє засвідчити наявну у його творах тенденцію до поєднання традицій українського та польського фольклору (на рівні сюжетів, а також коментарів наратора – про жіноцтво, що є хитрішим від самого чорта, про згубну силу горілки, якої слід уникати тощо).

Отже, творчість Спиридона Осташевського цілком заслуговує на увагу дослідників; зокрема, є перспективними компаративні студії в планах синхронії (задля всебічного висвітлення польсько-українських культурних зв'язків) та діахронії (широко контекстуальні студії специфіки функціонування традиційного мотиву обману в різних площинах). Наприклад, цікавим нам видається порівняти характер трансформації даного мотиву у літературі XIX, XX та початку XXI ст. (із урахуванням змін у суспільній свідомості, послаблення впливу релігійних ідей та популяризації новітніх філософсько-естетичних систем).

References

- Aarne A., Thompson S., *The types of the folktale: a classification and bibliography*, Helsinki 1961.
- Egorov B., *Obman v russkoy kul'ture*, Sankt-Peterburg 2012.
- Franko I., *S.O. Ostashevs'kyi, Sto bayok*, [u:] <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1888/SOOstashevskiyStoBajok.html>.
- Hnatyuk V., *Spyrydon Ostashevs'kyi u svitli ukrayins'koho burlesku*, [u:] <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10514>.
- Makhov A., Makhov A., *D'yavol obmanyvayet cheloveka - chelovek obmanyvayet d'yavola*, [v:] <http://ec-dejavu.ru/f-2/Fraud-devil.html>.
- Matsyusovich Ya., *Predisloviye*, [v:] A. Shcherbakova (sost.), *Pol'skiye narodnyye skazki*.
- Nikolova O., *Psevdomorfnі personazhi ukrayins'koyi ta rosіys'koyi literatur kintsya XVIII – pershoyi polovyny XIX st. (u konteksti yevropeys'koyi tradytsiyi)*, Zaporizhzhya 2017.
- Obman, motyv obmana u zbirnyku Slavyanskaya myfolohyya*, [u:] <http://bibliotekar.ru/2-9-3-slavyanskaya-mifologiya/180.htm>.
- Ostashevs'kyi (Ostaszewski) S., *Pyv sotny kazok dlya veselykh lyudey*, [u:] http://shron1.chtyvo.org.ua/Ostashevskiy_Spyrydon_Ostoa/Pyv_sotny_kazok_dlia_veselkh_liudei.pdf.
- Ostashevs'kyi (Ostaszewski) S., *Pivkopy kazok dlya veseloho mira, L'viv 1910. Pol'skiye narodnyye skazki*, [v:] <http://testlib.meta.ua/book/4533/read/>.
- Patseyevs'ka O., *Kazky Spyrydona Ostashevs'koho v otsintsi I. Franka ta yoho nastupnykiv, «Literaturoznavchi studiyi: zbirnyk naukovykh prats'» 2002, vyp. 2.*
- Polish V., *Istorychni ta etnohrafichni doslidzhennya Podillya pershoyi polovyny XIX st., «Visnyk KNLU. Seriya Istoriya, ekonomika, filozofiya» 2015, vyp. 20.*
- Shchurat V., *Spyrydon Ostashevs'kyi i yoho pysannya*, [u:] S. Ostashevs'kyi, *Pivkopy kazok dlya veselohomira, L'viv 1910.*
- Sravnitel'nyy ukazatel' syuzhetov: vostochnoslavyanskaya skazka*, sost. L.G. Barag, I.P. Berezovskiy, K.P. Kabashnikov, N.V. Novikov, Leningrad 1979.
- Yefremov S., *Istoriya ukrayins'koho pys'menstva*, Kyiv 1995.

ПРО АВТОРІВ

Олександра Ніколова (Oleksandra Nikolova) – професор кафедри німецької філології, перекладу та світової літератури, Запорізький національний університет (Zaporizhzhia National University). **Основні публікації: книга:** *Псевдоморфні персонажі української та російської літератур кінця XVIII – першої половини XIX ст. (в контексті європейської традиції)*, Запоріжжя: Запорізький національний університет 2017, 450 с. **Статті:** *Типологія шарлатанов в русскоязычных произведениях Г. Квитки-Основьяненко (на фоне літературної традиції)*, [в:] *Многоязычие в образовательном пространстве* 2014, т. 6, с. 206-211; *Комічні самозванці української та російської літератур к. XVIII – I п. XIX ст.*, «Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Філологія» 2016, Випуск 74, с. 263-271; *Мотив «каліф на годину» в українській та російській літературах к. XVIII – I п. XIX ст.*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2016, № 2 (36), с. 201-205; *Самозванці історичних творів української й російської літератур I половини XIX ст. (у контексті європейської традиції)*, «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки» 2016, № 8 (333), с. 107-112.

ORCID: 0000-0002-2327-1941

Email: anikolova@ukr.net

Яна Кравченко (Yana Kravchenko) – доцент кафедри німецької філології, перекладу та світової літератури, Запорізький національний університет (Zaporizhzhia National University). **Основні публікації: статті:** *Іронія як стратегія заперечення ідеології статі в романі О.де Бальзака «Стара діва»*, [в:] *Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі: зб. наук. матеріалів конференції*, Бердянськ, 28-29 вересня 2017 р., с. 74-77; *Провінція як ментально-географічний і духовний феномен у художньому світі Дж. Остен і Дж. Еліот*, «Studia Metodologica» Ternopil' 2014, Issue 39, p. 148-156; *Про бальзаківський складник літературного контексту повісті І.С. Тургенєва «Нещасна»*, «Вісник ЗНУ. Філологічні науки» Запоріжжя, 2015, № 2, с. 67-77; *Запорожці у світлі історичного ревізйонізму постмодерної доби: стратегія деканонізації*, «Вісник Запорізького національного університету: Зб. наук. праць. Філологічні науки» Запоріжжя: ЗНУ, 2017, № 2, с. 29-35; *Персонажі-козаки в романі Люко Дашвар «РАЙ.ЦЕНТР»: технологія творення симулякру в масовій літературі*, [в:] *Література й історія : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (11-12 жовтня 2018 р.)*, редкол.: Н.В. Горбач та ін. Запоріжжя: Запорізький національний університет 2018, с. 91-94.

ORCID: 0000-0002-1219-4688

Email: yana_kr@yahoo.com